

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4:342.7(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/9>

РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

DEVELOPMENT OF CONSTITUTIONAL LAW IN THE CONDITIONS OF CONTEMPORARY ENVIRONMENTAL CHALLENGES AND ITS ROLE IN ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY

**Батанов О.В., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування
Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України**

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-методологічних проблем конституційного права щодо його розвитку в умовах екологічних викликів сучасності та ролі конституційного права у забезпеченні екологічної безпеки.

Наголошено на тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства. З огляду на це, конституційне право виступає як центральна, фундаментальна та провідна галузь права кожної окремої країни.

Метою статті є дослідження теоретичних та праксеологічних проблем розвитку конституційного права в умовах екологічних викликів сучасності та визначення його функціональної ролі у забезпеченні екологічної безпеки.

Констатовано розширення конституційно-правової матерії та ускладнення об'єктів конституційно-правового регулювання у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права.

Екологізація конституційного права передбачає необхідність оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямку збереження навколишнього середовища, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини (право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо).

У підсумку зазначено, що, по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

Ключові слова: конституційні цінності, конституціоналізм, конституційний лад, конституційна безпека, екологічний конституціоналізм, екологічні права людини, екологічна держава, екологічна безпека, забезпечення екологічної безпеки.

The article is devoted to highlighting one of the current theoretical and methodological problems of constitutional law regarding its development in the conditions of environmental challenges of modernity and the role of constitutional law in ensuring environmental security.

Emphasized that the constitution and other constitutional and legal acts aimed at consolidating and regulating not all and not any social relations, but only those that determine the main, fundamental, qualitative principles of the state and society. In view of this, constitutional law acts as a central, fundamental and leading branch of law of each individual country.

The purpose of the article is to study the theoretical and praxeological problems of the development of constitutional law in the conditions of environmental challenges of modernity and to determine its functional role in ensuring environmental security.

The expansion of constitutional and legal matter and the complication of objects of constitutional and legal regulation in connection with the trends of politicization, economization, sociologization, ecologization and informatization of constitutional law are noted.

The ecologization of constitutional law implies the need to update the constitutional doctrine and practice of constitutionalism in the direction of environmental protection, the introduction of the development of ecological energy resources, the expansion of the catalog of human rights (the right to drinking water, the right to sunlight (insolation), to safe food products, etc.).

In conclusion, noted that, firstly, nature protection and ecological safety are among the most acute social problems and are one of the most important national tasks. Secondly, activities related to nature protection carried out within the framework of their competence by all links of the constitutional mechanism of the state and its bodies. Thirdly, the implementation of constitutional principles ensures the focus of environmental functions on solving the tasks facing the state in the field of environmental safety and rational use of natural resources.

Key words: constitutional values, constitutionalism, constitutional order, constitutional security, environmental constitutionalism, environmental human rights, ecological state, environmental safety, ensuring environmental safety.

Вступ. Провідне місце у системі права будь-якої держави займає конституційне право. Своєрідність конституційного права полягає насамперед у тому, що воно відіграє основоположну та провідну роль щодо інших галузей права. Це, у свою чергу, визначається відповідним значенням та характером тих суспільних відносин, на регулювання яких спрямоване конституційне право як система. Насамперед – це відносини, які є основою суспільного та державного ладу, взаємовідносин людини, громадянського суспільства і держави, здійснення публічної влади, функціонування територіальних громад тощо.

Конституційне право закріплює сутність, форми і структуру держави, правовий статус людини і громадянина, систему органів державної влади та місцевого самоврядування, а також загальний механізм їх функціонування. Конституційно-правові положення та норми є вихідними для усіх та кожної з інших галузей права, які розвивають та конкретизують їх на іншому рівні. Саме тому, що конституція та інші конституційно-правові акти спрямовані на закріплення та регулювання не усіх та не будь-яких суспільних відносин, а лише тих, які визначають головні, докорінні, якісні засади держави та суспільства, конституційне право виступає як центральна,

фундаментальна та провідна галузь права кожної окремої країни.

Саме тому, адекватне осмислення правових, політичних, економічних, соціально-культурних змін та тих тенденцій, під впливом яких вони відбуваються (наприклад, глобалізація, антропологізація, інтернаціоналізація, біологізація, цифровізація, мілітаризація та ін.), а також ефективні та результативні дослідження нових реалій в житті суспільства та держави, вимагають серйозної перебудови системи теоретичних поглядів, подекуди кардинального перегляду філософських засад та методів наукового пізнання багатьох інститутів права, юридичних явищ та процесів, у тому числі й у сфері конституційного права та в цілому сучасного конституціоналізму в цілому та такого його виду, як екологічний конституціоналізм [1; 2], іманентною інституціональною та функціональною складовою системи якого є екологічна безпека.

Метою статті є дослідження теоретичних та праксеологічних проблем розвитку конституційного права в умовах екологічних викликів сучасності та визначення його функціональної ролі у забезпеченні екологічної безпеки.

Стан розробки проблеми. У науковому дискурсі проблематика екологічної безпеки та розвитку права в умовах екологічних викликів сучасності розкривалася з точки зору формування права екологічної безпеки [3] та правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування [4], у контексті її розуміння як: складової системи національної безпеки [5], правового забезпечення в процесі господарської діяльності [6], предмету політики міжнародного співробітництва [7], напрямку здійснення екологічної функції держави [8] тощо. У цьому плані вагомий внесок у формування доктрини правового забезпечення екологічної безпеки внесли В. М. Адам, В. О. Антонов, Н. В. Барбашова, А. С. Євстігнєєв, Ю. А. Краснова, В. А. Ліпкан, Н. Р. Малишева, Ю. С. Шемшученко та ін.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, завдяки якому етапи та форми розвитку конституційного права в умовах екологічних викликів сучасності та визначено його вплив на процеси правового забезпечення екологічної безпеки. В дослідженні використано також системний, формально-логічний і структурно-функціональний методи.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі проблеми екології з об'єктивних причин набувають дедалі більшої ваги, а необхідність оперативного реагування на виклики екологічної безпеки постає вкрай непростим завданням чи не для кожної з держав.

Щодо України, то її діяльність у зазначеному напрямку головним чином мотиваційно зумовлена потребою виконання державою як її головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, у т. ч. і права на безпеку для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, так і обов'язку щодо забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на власній території. Конституція України [9] (1996 р.) проголошує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Оскільки проблематика екологічної безпеки в Україні в силу об'єктивних причин піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси її забезпечення значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А. Р. Крусян, яка доводить, що «система конституціоналізму має таку властивість, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний

стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А. Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються при характеристиці найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації у різних соціальних сферах, а з другого – не мають свого єдиного, уніфікованого визначення, незважаючи на достатню кількість наукових розробок з цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації надає підстави резюмувати, що за своєю сутністю та основним змістом глобалізація – багатфакторне явище, яке має різносторонню соціальну природу та виявляється у синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та ін. сферах сучасної цивілізації» [10].

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й в контексті формування глобального конституціоналізму. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права.

Особливо відчутною є гуманізація та біологізація конституційного права, обумовлена зростанням впливу загальногуманітарних цінностей людства на конституційне право, перенесенням центру тяжіння на забезпечення природних прав людини, проголошенням їх найвищою цінністю, визнанням їх невідчужуваності та непорушності, неможливості скасування, звуження змісту й обсягу тощо. Одночасно, біологізація конституційної матерії має прояв у функціонуванні сучасної держави щодо обмеження негативних наслідків науково-технічного прогресу, особливо у таких нових галузях, як генетика, медична біологія. По суті формується новий науковий напрям – біоетика, пов'язана з трансплантацією органів людини, зміною статі, штучним заплідненням, проблемами абортів та евтаназії. Ці явища не можуть залишатися осторонь контролюючого та регламентуючого (у тому числі й на конституційному рівні) державного втручання у дану галузь.

Вплив на найбільш глибокій структурі людської організації з боку біомедицини, втручання біомедичних технологій у геном людини, репродуктивні функції, психіку і процеси вмирання людини, біологічне копіювання шляхом маніпуляцій з генами (клонування), створення так званих трансгенних тварин за допомогою вживлення їм людських генів та інші фантастичні досягнення науки можуть мати непередбачувані наслідки для переродження людини і навколишнього середовища.

У зв'язку з цим, в умовах сьогодення особливого значення набуває проблематика екології, становлення екологічного конституціоналізму та функціонування екологічної держави.

На глобальному рівні відповідна проблематика загострілася у зв'язку з різким загостренням питань охорони довкілля, глобальними екологічними катастрофами (наприклад, катастрофа на ЧАЕС), які поставили під загрозу саме існування людства. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали закріплювати загальні принципи екологічної політики. Це привело до «приникнення» у конституційну матерію великого масиву природоохоронних норм, що свідчить про перманентну тенденцію екологізації конституційного права.

Нові екологічні виклики не лише для України й європейського континенту, а і Світу в цілому, виникли в умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України та триваючої понад одинадцять років російсько-української війни. Основною екологічною проблемою, яку може спричинити війна, є радіаційне зараження та можливість радіаційної аварії через обстріли АЕС. Серед інших наслідків війни для стану довкілля в Україні можна назвати значне забруднення повітря, мінування сільськогосподарських земель та лісових насаджень, поширення отруйних речовин внаслідок обстрілів нафтобаз, газових сховищ та об'єктів хімічної промисловості, забруднення річок, ставків та акваторій морів через затоплення кораблів, розповсюдження нафтопродуктів та вибухових речовин; знищення заповідних територій, руйнування екосистем, загибель тварин та птахів, лісові пожежі, руйнування очисних споруд, дамб, мереж водопостачання, засмічення територій уламками зруйнованих будівель, розбитими авто, залишками побутових речей і техніки тощо [11].

У сучасному світі кожна людина стикається з природою та оточуючим середовищем у процесі своєї життєдіяльності, виступаючи при цьому в різних іпостасях – як житель міста або іншого поселення, як працівник або посадова особа, як громадянин держави або член всього світового співтовариства. Як показують дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я, стан здоров'я людей на 80% залежить від довкілля. Тому діяльність держави щодо його охорони, забезпечення екологічної безпеки отримує в умовах викликів сьогодення пріоритетного значення.

Світова спільнота поступово замислюється над проблемами екологічної безпеки та необхідністю збереження довкілля. Тому на міжнародному рівні було прийнято ряд декларацій: Декларація Ріо про довкілля та розвиток 1992 р. [12], Конвенція про біологічне різноманіття ООН 1992 р. [13], Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р. [14], Декларація етичних принципів щодо зміни клімату 2017 р. [15] та ін. У 1998 році приймається Кіотський протокол (додатковий документ до Рамкової конвенції ООН) зі змін клімату, відповідно до якого сторони прагнуть звести до мінімуму несприятливі наслідки кліматичних змін, вплив на міжнародну торгівлю та соціальні, екологічні та економічні наслідки [16].

Більшість сучасних конституцій закріплюють обов'язок зберігати природу та навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. Так, Конституція Литовської Республіки 1992 р. [17] встановлює, що держава дбає про охорону природного середовища, тваринного та рослинного світу, окремих природних об'єктів та місцевостей, які представляють особливу цінність. У Конституції Португалії 1976 р. [18] закріплюється, що усі мають право жити у людському здоровому середовищі, в умовах екологічної рівноваги та зобов'язані захищати це середовище.

Саме тому екологічні загрози, які наразі набувають глобального масштабу, актуалізують необхідність зміни парадигми транснаціонального конституціоналізму з орієнтацією на інвайронментальний вектор розвитку або навіть виокремлення окремої сфери його розвитку – «транснаціонального еко-конституціоналізму». Так, у конституціях так званого «нового покоління», розроблених з урахуванням сучасних міжнародних стандартів конституційного будівництва за умови збереження національних традицій, особлива увага приділяється цільовим конституційним настановам інвайронментальної спрямованості, відповідно до яких планується будувати нову форму суспільного співіснування в гармонії з природою. Зокрема, у Конституції Еквадору 2008 р. [19], у ст. 14 визнається право населення на здорове та екологічно збалансоване середовище, яке гарантує стійкість та гідний спосіб життя, який вони називають «sumak kawsay». При цьому природа

«Pacha Mama» (з мови кечуа – племені корінних індіанців Південної Америки означає Мати-Земля) вперше у світовій практиці конституційного регулювання отримує «умовну» конституційну правосуб'єктність і наділяється певними правами, такими як: право на повагу до свого існування, на підтримання та відновлення своїх життєвих циклів, структури, функцій та еволюційних процесів (ст. 71), на відновлення (ст. 72).

Також віддається пріоритет використанню екологічно чистих технологій та екологічно чистих та альтернативних джерел енергії. Встановлюється заборона на розробку, виробництво, право власності, маркетинг, імпорт, транспортування, зберігання та використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, високотоксичних стійких органічних забруднювачів, агрохімікатів, заборонених у міжнародному масштабі, та експериментальних біологічних технологій і агентів та генетично модифікованих організмів, шкідливих для здоров'я людини або які загрожують продовольчому суверенітету або екосистемі (ст. 15).

У Конституції Республіки Фіджі 2013 р. [20] закріплюється право на достатню кількість їжі та води (ст. 36); на житло та санітарію (ст. 35), при цьому на державу покладається обов'язок вжити розумних заходів у межах наявних ресурсів для досягнення поступової реалізації права кожної людини.

Отже, інвайронменталізація (екологізація) конституційного права передбачає необхідність оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямку збереження навколишнього середовища, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини (право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо).

Так, забезпечення екологічної безпеки як право на здорове навколишнє середовище вже отримало відображення в сучасній системі прав людини. Дослідження свідчать, що нові глобальні процеси вимагають іншого рівня «екологізації прав» та їх зв'язку з ноосферною, коеволюційною і еколого-гуманістичною інтерпретацією «спільної людської домівки». У зв'язку з цим людина не повинна забувати про межі своєї «екологічної домівки», незворотні згубні наслідки того, якщо обмежені непоновлювальні ресурси будуть вичерпані і зруйнується процес самовідтворення біосфери.

Користуючись своїми правами і різноманітними інститутами конституційно-правового регулювання для задоволення різноманітних та зростаючих потреб, людина і людство в цілому повинні враховувати екологічні імперативи, співвідносити свою свободу з природно-екологічними обмеженнями.

У конституційному масиві має відобразитися гармонія розвитку людини і навколишнього середовища. У цьому зацікавлена в першу чергу сама людина, стурбована своїм майбутнім. Тому конституційне право, усі права людини і найважливіше її право – право на життя – вже нині мають бути відображені у програмах стратегічної біологічної регуляції, стабілізації навколишнього середовища, збереженням природних систем, екосистем, біосфери загалом.

Екологічні проблеми сучасності найбільш рельєфно знаходять своє вирішення в діяльності держави, основних напрямках і видах діяльності її органів. Так, у багатьох країнах існують спеціалізовані міністерства і відомства щодо контролю і регулюванню діяльності в галузі охорони довкілля, функціонує ціла система кодифікованих та інших законодавчих актів, що передбачають жорсткі міри юридичної відповідальності за порушення їх вимог. Поряд з вищими і місцевими органами державної влади контроль за точним і неухильним дотриманням природоохоронного законодавства здійснюють і органи спеціалізованого екологічного нагляду.

У сучасну епоху проблеми охорони й раціонального використання природних багатств набули значного економічного, соціального і політичного значення. Вони стосуються інтересів усіх держав. Чим розумніше і раціональніше використовуватимуться багатства, тим більше успіхів досягатиме держава і суспільство в економічній, соціальній сфері. Лише екологічно «надійні» держави стають у ХХІ столітті найбільш привабливими політичними партнерами. Тому, не випадково є реакція сучасної німецької науки на конституційну фіксацію того, що державна мета – охорона оточуючого середовища, а саме інкорпорацію у 1994 р. до тексту Основного закону Федеративної Республіки Німеччини [21] нової статті 20 а, за якою «держава, усвідомлюючи відповідальність за майбутні покоління, здійснює охорону природних основ життя у рамках конституційного ладу та у відповідності до закону та права за допомогою виконав-

чої влади та правосуддя». У науці поява такої конституційної новели втілена в ідею екологічної конституційної держави. З точки зору німецьких юристів, характеристика держави як екологічної є сумірною та тотожною таким її характеристикам, як соціальна, правова, демократична тощо.

Висновки. Резюмуючи зазначимо, що, по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потапчук Г. В. Екологічний конституціоналізм: теоретико-нормативні підходи до розуміння та становлення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 2. С. 116-130.
2. Шумак І. О. Екологічний конституціоналізм як тенденція розвитку класичного конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 10 (76). С. 49-50.
3. Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 31 с.
4. Євстігнєєв А. С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 32 с.
5. Ліпкан В. А. Національна безпека України: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2008. 552 с.
6. Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 18 с.
7. Махмуд А. А. Екологічна безпека як предмет політики міжнародного співробітництва: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2000. 24 с.
8. Адам В. М. Екологічна функція держави: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.
9. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Крусян А. Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах*. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–128. (всього С. 127-133).
11. Батанов О. В. Екологічний вимір сучасного конституційного права в умовах глобалізації. *Конституційні та міжнародно-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз*: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 23 листопада 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 12-19.
12. Rio declaration on environment and development 1992. URL: <https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1> (vol. I) (дата звернення: 01.03.2025).
13. Convention on Biological Diversity United Nations 1992. URL: <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
14. United Nations framework convention on climate change 1992. URL: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf (дата звернення: 01.03.2025).
15. Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change (2017). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260129> (дата звернення: 01.03.2025).
16. Kyoto protocol to the United Nations framework convention on climate change 1998. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
17. The Constitution of the Republic of Lithuania. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz> (дата звернення: 01.03.2025).
18. Constitution of the Portuguese Republic. Seventh revision [2005]. URL: <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
19. Constitution of the Republic of Ecuador Published in the Official Register 20 October 2008. <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html> (дата звернення: 01.03.2025).
20. Constitution of the Republic of Fiji 06.09.2013. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fj/fj013en.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).
21. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bundesministerium der Justiz. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html> (дата звернення: 01.03.2025).